

VEPRA E THIMI MITKOS PËR RINDËRTIMIN E IDENTITETIT KOMBËTAR

Jorgo BULO

Shqipëria, edhe pse “një nga provincat më të paqeta të Perandorisë Osmane”¹, në shekullin e lëvizjeve të mëdha nacionale në Ballkan, u gjend e vonuar në proceset e formimit e të pavarësimit kombëtar të popujve të gadishullit.

Katër shekuj e ca pushtimi osman, që iu mbivunë shekujve të pushtimeve e të sundimit të perandorive romake, bizantine e sllave, kishin lënë vragë të thellë në historinë e shqiptarëve, të cilët ballafaqoheshin në situatën e re të përçarë, pa një traditë shtetërore kombëtare dhe pa një traditë unitare zhvillimi gjuhësor e kulturor, pa shkollën e tyre kombëtare dhe pa fenë e kishën e tyre kombëtare, pa një qendër të rëndësishme politike e intelektuale, me një mendësi regjionaliste e individualiste, të trashëguar nga psikologjia e bajrakut dhe e fisit, e për pasojë pa një vetëdije kombëtare të zhvilluar në nivelin e një lëvizjeje të organizuar me program kombëtar.

Por, sidoqoftë, populli shqiptar kishte ardhur në shek. XIX i gjallë si bashkësi etno-shoqërore e gjuhësore, me kujtimin e një shteti mesjetar dhe të një mbretërie të humbur, d.m.th. me trashëgimin e madh historik të epokës së Skënderbeut dhe, pa dyshim, me ndjesinë e veçorisë etnike, që e dallonte prej “të tjerëve”, sidomos përmes gjuhës. Madje, nga shek. XVI, e sidomos gjatë shek. XVII, në Shqipëri, shkrimtarë të qarkut letrar katolik, si Budi e Bogdani, frymëzues projektesh e kryengritjesh anti-osmane, kishin shfaqur me veprën e tyre jo thjesht një ndjenjë patriotizmi

¹ E. Çabej, *Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes*, Tiranë, 1994, f. 97.

spontan, por dhe kërkesën për lëvrimin e shqipes, për të mos e lënë “gjuhën e dheut me u dvarun” (Bogdani) dhe vetëdijen se “kombet dallohen nga gjuha” (Bardhi). Por kjo ishte e pamjaftueshme për të hyrë në epokën e një rilindjeje të vërtetë kombëtare. Duhej bërë një kapërcim historik nga vetëdija e veçorisë etnike në vetëdijen e kombit, nga lëvizja mendore e një preromantizmi ideologjik e kultivuar më herët, në shek. XVIII, sidomos në mjediset intelektuale të arbëreshëve të Italisë, në epokën e romantizmit nacional dhe të një lëvizjeje të gjerë, të programuar, politike e kulturore që kishte në bazë idetë e nacionalizmit modern dhe të mendimit iluminist. Këtë lëvizje e përruruan dhe i dhanë forcë e jetë me idetë e veprën e tyre njerëzit e mëdhenj të Rilindjes, duke filluar nga De Rada, A. Mashi, Naum Veqilharxhi e Pashko Vasa te Naimi, Samiu, G. Dara, Serembja, Mjeda, Çajupi, Noli, Konica e të tjerë. Merita e tyre nuk qëndron vetëm në faktin se ata e zgjuan ndërgjegjen kombëtare të shqiptarëve, por në faktin se e ndryshuan botën shqiptare, duke i kthyer idetë e veta në ideologji të një lëvizjeje masive e të organizuar për çlirim kombëtar, që u njoh me emrin e Rilindjes Kombëtare dhe u shtri në gjithë trojet e në diasporën shqiptare. Me fjalë të tjera, përpjekja, sidomos e asaj plejade mendimtarësh prekursorë arbëreshë të shek. XVIII që, siç shprehet prof. A. Guxeta, “dolën në shesh si protagonistë guximtarë të një stine kulturore që synonte rivlerësimin e një identiteti kulturor”², nuk mbeti thjesht një ëndërr; lëvizja e Rilindjes Kombëtare gjatë shek. XIX e ktheu atë ëndërr nga një mision në një aksion, për rindërtimin e jetësimin e këtij identiteti të munguar, jo vetëm përmes lëvrimin të gjuhës e themelimit të letërsisë kombëtare, por edhe të organizimit të një rrjeti shoqëror, klubesh kombiare, institucionesh arsimore, kulturore, botimesh të shtypit dhe zhvillimit të studimeve albanistike.

Idetë e një rilindjeje kombëtare do të ishin një ëndërr e mbetur në sirtar, për shkak të pamundësisë për t’i vënë në qarkullim publik, pa atë aksion që i ktheu ato gjatë shek. XIX në frymë e kauzë të epokës, në një forcë që lëvizi historinë.

Protagonist i këtij aksioni u bë edhe Th. Mitkoja, një nga veprimtarët e shquar aktivë të lëvizjes dhe një nga zbuluesit e përkushtuar të vlerave identitare të kombit. Ai me veprën e tij i nxori ato vlera nga haresa, u hoqi pluhurin e shekujve, duke zbritur në burimin e tyre, në thesaret e traditës folklorike, të gjuhës e të kulturës shpirtërore të kombit. Vepra e Mitkos është një dëshmi e faktit se Rilindja Kombëtare nuk ishte një akt, por një proces. Ajo nuk lindi mbi një boshllëk, por mbi një truall

² A. Guxeta, *Shqyrtime letrare*, Tiranë, 2007, f. 126.

të përgatitur nga zhvillimet kulturore që e paraprinë dhe në një kontekst zhvillimesh politike e kulturore, jo vetëm të brendshme, por dhe të jashtme, ballkanike dhe evropiane. Mitkoja, edhe për shkak të lëvizjeve të tij të shumta, sidomos në Vjenë, por edhe në Athinë, Bukuresht, Trieste, Venedik, Manastir e përfundimisht në Egjipt, ra në kontakt me idetë e zgjimit nacional të popujve të Ballkanit dhe me punën e një vistre albanologësh të huaj e bashkatdhetarë, krijoi lidhje të ngushta me ta dhe me veprën e tij u bë pjesë e faktor i zhvillimit të studimeve për prejardhjen historike të shqiptarëve dhe të gjuhës e të kulturës së tyre, ndërtuar jo vetëm mbi mitet, por edhe mbi realitetet e faktorët relevantë të identitetit të tyre kombëtar. Kështu, vepra e Mitkos etnolog iu kushtua jo vetëm kërkimit të burimeve folklorike të këtij identiteti, por shumë më gjerë, duke përfshirë gjuhën, historinë, etnografinë, etnogjenezën dhe kulturën materiale e shpirtërore të shqiptarëve.

Metafora e madhe e shkollës romantike e kthimit të rrënjët dhe e rizbulimit të shpirtit të etnisë, kish nxitur, veç të tjerash, edhe zgjimin e interesit për kulturën tradicionale popullore, si shprehje e gjenisë krijuese dhe e individualitetit të bartësve të kësaj kulture. Shqiptarëve u mungonte një botim, si një monument madhor, që të paraqiste para vetes dhe të tjerëve këtë pasuri që jetonte në kujtesën, në këngën, baladat, përrallat, legjendat dhe eposin e tyre, e përcjellë gojarisht, por e pastudiuar, e pa përmbledhur dhe e pavënë në qarkullim shkencor. Popuj të tjerë, që e kishin kaluar më herët epideminë osianike, i kishin mbledhur gjymtyrët e eposeve të tyre, ose i kishin paraqitur ato si të tilla përmes një mistifikimi mbresëlënës. Modeli i këtyre botimeve, i krijuar nga De Rada, pa dyshim ishte frymëzues e nxitës për veprimtarin e kolonisë shqiptare të Egjiptit, që ishte në lidhje të ngushtë me patriarkun e kulturës arbëreshe. Mitkoja pati bërë gati për botim, që në vitin 1868, thaujse në një kohë me "*Rapsodite*" (1866) e De Radës, një përmbledhje folklorike me titull "*Këngë shqiptare erotike dhe heroike*"³.

Në kohën kur Mitkoja e të tjerë iu vunë punës për mbledhjen e publikimin e visarit folklorik, kishte kaluar një shekull prej revolucionit që pati shkaktuar shkolla e Herderit, e frymëzuar nga emocioni romantik dhe nga ndjenja e lirisë së popujve dhe e afirmimit të tyre kombëtar. Por për inteligjencien shqiptare të Rilindjes ishte pikërisht koha e mbledhjes së këtij thesari, ishte një kërkesë që vinte si një urdhëresë historike. Botimi i "*Bletës shqiptare*" më 1878, mu në ditët e Lidhjes Shqiptare të

³ B. Vila *Një dorëshkrim i hershëm i Thimi Mitkos*, në "Studime filologjike", Tiranë, 2001, 3-4, f. 145-162.

Prizrenit, ishte pjesë e projektit të madh të Rilindjes për zbulimin e rrënjëve të kombit dhe afirmimin e identitetit të tij.

Me vetëdijen se kënga e popullit ishte arkivi i kujtesës së tij e se atje gjendeshin themelet e ripërtëritjes kulturore, Mitkoja me *"Bletën Shqiptare"* i rikthente gjininë popullit të vet dhe dëshmonte ekzistencën e shqiptarëve si komb. Botimi i një libri me thesarin shpirtëror të shqiptarëve ishte një argument që rrëzonte pretendimet e qarqeve antishqiptare, sipas të cilave ky ishte një popull "pa libër", domethënë pa kulturë, pa gjuhë, pa histori e pa letërsi, një popull që, si thuhej, "ua kishte ngrënë librin lopa". *"Bleta shqiptare"* ishte një monument kulturë, një provë se shqiptarët kishin librin e tyre të shkruar e të pashkruar, pasqyrë e zhvillimit të tyre historik e shpirtëror, e kulturës dhe e qytetërimit të tyre.

Larmia e madhe e lëndës folklorike të përfshirë në këtë libër: këngë rituale, balada, këngë historike e heroike, këngë të dëshmisë, këngë të kurbetit, gjëegjëza, fabula, anekdota e përralla, të mbledhura nga bartës të të gjitha arealeve rurale e urbane dhe të të gjitha trevave, nga Veriu e nga Jugu, nga arbëreshët e Italisë dhe nga arvanitët, plotësonin mozaikun e madh që shprehte shpirtin popullor dhe njësinë shpirtërore të kombit. Mbizotëron në këtë mozaik repertori i folklorit rural, i freskët në figuracion, me një pasuri tropesh të befta, me një peizazh magjepsës rustik që shërben si sfond i idileve dashurore, i dramave njerëzore ose i gjesteve heroike të trimave të çartur e të rebelëve kryengritës, që kanë mbetur në këngë si një emër mbi një gur varri të harruar. Janë këto balada e këngë epike tronditëse dëshmi e ngjarjeve historike, janë historia e ngulitur në kujtesën popullore; ato na kujtojnë thënien e Zhorzh Sandit se "fshatari është i vetmi historian që na mbetet nga kohërat e shkuara". Këtë aspekt të rëndësisë së një dokumentacioni historik të këngëve epike, dhe jo vetëm epike, e plotëson sidomos në veprën e Mitkos një sistem i tërë shënimesh historike, komentesh e realesh, me vlerë për lokalizimin e ngjarjeve e të personazheve të tyre dhe të gjithë atmosferës së kohëve të mugëta të një historie të pashkruar.

Në faqet e këtij libri në dukje të përkorë, po të shprehemi me fjalët e Lasgushit, është "gjithë fisi, gjithë jeta", janë të gjitha elementet parësore e dytësore të identitetit tonë, duke filluar nga gjuha, historia, mentaliteti, virtytet e veset, zakonet dhe ritet pagane e fetare, etnopsikologjia e shqiptarit, peizazhi i atdheut dhe koloriti etnografik, gjithçka ka vënë vulën në individualitetin kombëtar të këtij populli vital, por gjithsesi të vonuar në histori dhe të dënuar nga vetvetja e nga të tjerët.

Do të ishte e mangët paraqitja e kontributit të Mitkos për ndërtimin e identitetit kombëtar, pa folur për konceptin e tij për gjuhën si faktor themelor në procesin e formimit të kombit e të kulturës së tij. Gjuha për njerëzit që vunë themelet e lëvizjes kombëtare nuk ishte vetëm tipar i genësishëm i individualitetit etnik dhe faktor vendimtar i mbijetesës së shqiptarëve si popull, por edhe dëshmi e lashtësisë së tyre si komb. Duke bërë të tyren tezën romantike të prejardhjes pellazgjike të shqiptarëve (deficitare për nga argumentet, por jo për nga patosi retorik me të cilin mbrohej), tezë që u përpunua në mjediset kulturore arbëreshe dhe kaptoi Adriatikun⁴, veprimtarët e Rilindjes bashkonin në një argument të vetëm lashtësinë e shqipes me lashtësinë e shqiptarëve si pasardhës të pellazgëve mitikë. Mitkoja, që gjithashtu e përkrahu këtë tezë, e cila sipas tij, “i lidh ata (shqiptarët) me pellazgët e moçëm, domethënë me vetë prindërit e kombit dhe të qytetërimit grek”⁵, ka meritën se iu përmbajt një vije të qartë demarkacioni, që e ndan nga spekulimet e thurura mbi bazën e kësaj “origjine të përbashkët”, të supozuar, me synimin, siç shkruan prof. A. Buda, për t’i futur shqiptarët në gjirin e “helenizmit”, jo vetëm në kuptimin e një rrethi kulturor, por edhe në kuptimin politik”⁶. “Ajo që kundërshtojnë shqiptarët, me tërë fuqinë tyre, - shkruan Mitkoja, - është thëthitja, nëse mund të shprehemi kështu, e individualitetit të tyre kombëtar, domethënë vdekja politike dhe shoqërore e racës së tyre, e gjuhës, e dokeve, e zakoneve dhe e traditave të tyre”⁷. Për pasojë, ajo që i shpëton shqiptarët nga kjo vdekje, sipas Mitkos, është gjuha. Ai është për “qytetërim natyral dhe rrënjësor të Shqipërisë, që mund të bëhet, sipas tij, vetëm e vetëm nëpërmjet gjuhës amtare”⁸. Me këtë bindje Mitkoja, njëherazi me mbledhjen e lëndës folklorike, nisi edhe qëmtimin e fjalës shqipe, të leksikut e të frazeologjisë popullore, jo vetëm nga goja e subjekteve prej nga vilte këngën e popullit, por edhe nga botimet e kohës që i binin në dorë. Kurorëzimi i kësaj pune ishte hartimi prej tij i disa fjalorëve, që deri dje kishin mbetur të panjohur e të pabotuar, hartimi i një libri bisedimor italisht-greqisht-shqip, i “*Fjalëtores shqip-gërqisht*” dhe i “*Fjalëtores gërqisht-shqip*”. Njohja e këtyre veprave, të zbuluara këtu e tridhjetë vjet më parë në Arkivin e Mitkos në Aleksandri, na lejon të flasim sot edhe

⁴ Shih M. Mandala, *Ideologjia albaniste dhe Rilindja e parë: Aktivitetet e Arbëreshëve gjatë shekullit XVIII*, në “Një Rilindje para Rilindjes”, botim i Universitetit “E. Çabej”, 2014, f. 8.

⁵ Th. Mitko, *Vepra*, botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë, 1981, f. 560.

⁶ A. Buda, *Shkrime historike*, vëll. 2, Tiranë, 1986, f. 74.

⁷ Th. Mitko, *Vepra*, botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë, 1981, f. 560.

⁸ *Po aty*, f. 615.

për Mitkon leksikograf, për veprën e tij leksikografike, me po aq rëndësi për rindërtimin e identitetit kulturor të shqiptarëve, si dhe folkloristika. Puna si leksikograf e pasuron personalitetin e Mitkos me një përmasë të re, të rëndësishme, si njeri i rilindjes, në kuptimin e plotë të fjalës.

“*Fjalëtorja*” e Th. Mitkos është një monument i shqipes, një vepër që konservon një pasuri të rrezikuar të fondit të leksikut të saj historik, një ndërmarrje madhore e shestuar si pjesë e programit kulturor të Rilindjes, jo vetëm për të dëshmuar vlerat identitare të kombit, por edhe për të vënë themelet e kulturës kombëtare e të gjuhës letrare, me vepra bazale për të, siç janë alfabeti, gramatika e fjalori. Nuk është e rastit që kësaj ndërmarrjeje i kanë hyrë në të njëjtën kohë, në vitet 60-80 të shek. XIX, K. Kristoforidhi me fjalorin e tij shqip-greqisht, S. Frashëri me “*Fjalëtoren*” e tij të gjuhës shqipe dhe Th. Mitkoja me “*Fjalëtoren shqip-gërqisht dhe gërqisht-shqip*”, të tria të mbetura të pabotuara me gjallje të autorëve. Fjalori i Kristoforidhit u botua më 1904, “*Fjalëtoret*” së S. Frashërit nuk i dihet fati, kurse “*Fjalëtorja*” e Mitkos po e sheh dritën e botimit pas 125 vjetësh nga vdekja e tij, falë punës së përkushtuar të prof. Dhori Qirjazit⁹.

Edhe në rastin e shkollës leksikografike të Rilindjes, përfaqësuar nga ky trinitet themeluesish të saj, nuk mund të mos dallojmë vazhdimin e një tradite pararendëse, por edhe një kapërcim historik në një stad cilësisht të ri, jo thjesht për nga përmasat e niveli i përpunimit leksikografik, por për nga funksioni, si mjet i mësimin të shqipes. Tradita pararendëse më e afërt për Mitkon duket se ka qenë shkolla leksikografike e Voskopojës, e shek. XVIII. Nuk kemi të dhëna nëse ka pasur në dorë “*Fjalorin greqisht-arumanisht-shqip*” (1770) të T. Kavaljotit, por mund të flasim me siguri se ka pasur në tavolinën e punës “*Isagogjinë*” e Dh. Haxhiut (botuar më 1802 në Venedik, por që mund të ketë pasur një botim të parë më 1794). Një kopje të kësaj vepre e shkruar me dorë (nga vetë Mitkoja ose një tjetër) e kemi gjetur në Arkivin e Mitkos dhe sot gjendet e depozituar në Arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë në Tiranë. Ky libër mësimesh fillestare shoqërohet me një fjalor katër gjuhësh: greqisht, arumanisht, bullgarisht e shqip. Nga ky model do të jetë nisur Mitkoja kur hartoi edhe ai një fjalor bisedimor italisht-greqisht-shqip, që u gjet po në Arkivin e Mitkos dhe u depozitua më 1984 po në Arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë. Por Mitkoja do ta braktiste shpejt këtë model me hartimin e *Fjalëtoret shqip-gërqisht, greqisht-shqip*. Në radhë të parë e braktisi, sepse nisej prej një qëllimi diametralisht të kundërt. Dh.

⁹ Shih Th. Mitko, *Fjalëtore shqip-gërqisht, gërqisht-shqip*, përgatitur nga Dhori Q. Qirjazi, botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë, 2014, 778 faqe.

Haxhiu, si e thotë hapur në hyrje të librit, synon t'u mësojë greqishten shqiptarëve, vllahëve e bullgarëve për të braktisur gjuhët e tyre "barbare", pra, si të thuash, t'u mësonte shqiptarëve greqishten duke përdorur shqipen kundër shqipes, ndërsa Th. Mitkoja, si dhe Kristoforidhi, përmes fjalorëve të tyre synojnë t'u mësojnë shqiptarëve shqipen dhe greqishtja "është hallka ndërmjetëse, metagjuha, që e ndihmon autorin për t'u nisur prej shqipes e për të mbërritur po tek ajo"¹⁰. Këtë hap cilësisht të ri, për një fjalor për të mësuar shqipen dhe për shkollat shqipe, duhet ta ketë çuar më tej S. Frashëri me "*Fjalëtoren*" e tij. Nga sa del prej një letre të J. Vretos e 23 nëntorit të vitit 1885, dërguar Mitkos, fjalori i Samiut, që Vretoja e ka pasur në dorë dhe i ka numëruar "mbi 6000 fjalë rrënjë, që me të dalat të pakënë bënen dy a tri herë aqë"¹¹ (pra, një fjalor me 12.000-18.000 fjalë), duhet të ketë qenë një fjalor shpjegues shqip-shqip, i destinuar, me sa kuptohet, si edhe alfabetarja, gramatika e tekstet e tjera, për shkollën kombëtare shqipe, që do të hapej në Korçë dy vjet më pas, më 1887. Po qe kështu, kjo do të ishte vepra që do të kurorëzonte shkollën leksikografike të Rilindjes, krahas veprës së Kristoforidhit e të Mitkos. Vendi i Mitkos në këtë lagje intelektualësh atdhetarë është vendi i një prej personaliteteve të shquara të Rilindjes, që me veprën e tyre të shumanshme, zbuluan dhe afirmuan vlerat identitare të kombit, ngritën vetëdijen kombëtare të shqiptarëve në shkallën e kërkesave të kohës, duke shënuar udhën që çonte në pavarësinë e Shqipërisë.

¹⁰ *Po aty*, f. 25.

¹¹ Shih J. Bulo, *Magjia dhe magjistarët e fjalës*, Tiranë, 1998, f. 231-235.

The first of these is the fact that the...
 second is the fact that the...
 third is the fact that the...
 fourth is the fact that the...
 fifth is the fact that the...
 sixth is the fact that the...
 seventh is the fact that the...
 eighth is the fact that the...
 ninth is the fact that the...
 tenth is the fact that the...
 eleventh is the fact that the...
 twelfth is the fact that the...
 thirteenth is the fact that the...
 fourteenth is the fact that the...
 fifteenth is the fact that the...
 sixteenth is the fact that the...
 seventeenth is the fact that the...
 eighteenth is the fact that the...
 nineteenth is the fact that the...
 twentieth is the fact that the...
 twenty-first is the fact that the...
 twenty-second is the fact that the...
 twenty-third is the fact that the...
 twenty-fourth is the fact that the...
 twenty-fifth is the fact that the...
 twenty-sixth is the fact that the...
 twenty-seventh is the fact that the...
 twenty-eighth is the fact that the...
 twenty-ninth is the fact that the...
 thirtieth is the fact that the...

1. The first of these is the fact that the...
 2. The second is the fact that the...